

FRANSUZ VA O‘ZBEK TILLARIDA FE’L SO‘Z TURKUMINI O‘RGANGAN OLIMLAR

*Kadirova Nargiza Arifovna,
Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.012>*

*Saidova Zarina Saidovna,
Buxoro Davlat Pedagogika Instituti fransuz tili o‘qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek va fransuz olimlari tomonidan fe’l so‘z turkumi bo‘yicha olib borgan tadqiqotlari, izlanishlari haqida so‘z yuritilgan. F’el, fe’l kategoriyalari va ularning qo‘shimchalari, ulardagi jihatlar haqida o‘zbek va fransuz olimlarining fikrlari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: fe’l, o‘timli fe’l, o‘timsiz fe’l, harakat fe’llari, holat fe’llari, vositali to‘ldiruvchi, shaxssiz fe’llar, zamon, fe’l kategoriyalari, sodda, yasama va qo‘shma fe’llar.

УЧЕНЫЕ, ИЗУЧАВШИЕ ГЛАГОЛЫ ФРАНЦУЗСКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ

*Кадирова Нургиза Арифовна,
доктор философских наук, доцент*

*Саидова Зарина Саидовна,
Преподаватель французского языка Бухарского Государственного Педагогического
Института*

Аннотация. В данной статье рассказывается об исследованиях и изучениях глаголов проведенных узбекскими и французскими учеными. Проанализированы мнения узбекских и французских ученых о глаголах, категориях глаголов и их аспектах.

Ключевые слова: глагол, переходный глагол, непереходный глагол, глаголы действия, глаголы состояния, косвенное дополнение, безличные глаголы, время, категории глаголов, простые, составные глаголы.

SCIENTISTS WHO STUDIED VERBS IN FRENCH AND UZBEK LANGUAGES

*Kadirova Nargiza Arifovna,
doctor of philosophical science, docent*

*Saidova Zarina Saidovna,
French teacher at Bukhara State Pedagogical Institute*

Abstract. This article talks about the research and research carried out by Uzbek and French scientists on the verb. The opinions of Uzbek and French scientists about verbs, verb categories and their additions, aspects in them were analyzed.

Keywords: verb, transitive verb, intransitive verb, action verbs, state verbs, indirect object, impersonal verbs, tense, categories of verbs, simple, compound verbs.

Fe’lning morfologik xususiyatlari fe’llardagi so‘z yasalish tizimining faolligi, o‘timli-o‘timsizlik, bo‘lishli-bo‘lishsizlik, nisbat, mayl, zamon, shaxs-son kategoriyalari hamda vazifa va ma’no turlarining mavjudligi fe’l turkumining qamrovi kengligini ko‘rsatadi. Bugungi maqolamizda o‘zbek va fransuz olimlari tomonidan fe’l so‘z turkumi bo‘yicha olib borgan tadqiqotlari va izlanishlarihaqida so‘z yuritimiz.

XI asrda yashab o‘tgan tilshunos, tarixchi, adabiyotshunosolim Mahmud Qoshg‘ariy o‘zbek tilshunosligi tarixida morfologiyani,so‘zni turkumlarga ajratish, har bir turkumning o‘ziga xos jihatini chuqur tahlil qilishni boshlab bergan olim hisoblanadi. Uning “Devoni lug‘otit turk” asarini taniqli o‘zbek olimi S. Mutallibov tarjima qiladi va o‘tgan asrning 60-yillarida o‘z ilmiy ishini ommaga

yetkazadi.

Mahmud Qoshg'ariy "Devonilug' otitturk" asarida fe'lto'g'risida, fe'llarning yasalishi, ulardagizamon, nisbat, o'timli-o'timsizlik kategoriyalar haqida ma'lumot berib o'tganligi haqida S. Mutallibovning tarjimasida ko'rishimiz mumkin. Bundan tashqari devonda fe'lzamonlaridano'tganzamonga alohida e'ti bor berilganligi haqida ham ma'lumotga ega bo'lishimiz mumkin. [Mutallibov S. 1960.] Chunonchi, "U mendan biror narsa umid qildi", "O't ko'kardi, undi", "U uyga ketdi" kabi misollarni olim o'z asarida keltirib o'tadi. [Mutallibov S. 1960]

Xorazmda tavallud topgan Mahmud Zamaxshariy ham o'zbek tilshunosligiga oid bir qancha asar yozganligi to'g'risida A. Nurmonovning "O'zbek tilshunosligi tarixi" asaridan bilishimiz mumkin. Asarda keltirilishicha Mahmud Zamaxshariyning "Muqaddimat-ul adab" ("Adabiyotgakirish") asari besh qismdan iborat bo'lib, uning ikki qismi fe'lgabag' ishlangan. Ya'ni, 1. Fe'l. 2. Fe'l o'zgarishlari. "Zamaxshariy bu asaridafe'lning o'zaktarkibi gako'rasin flarga ajratadi "-deb ma'lumot beradi olim. [Nurmonov A. 2002]

Buyuk mutafakkir, o'zbek adabiy tilining asoschisi vatarg' ibotchisi Alisher Navoiy tilshunoslik tarixida ham o'chmasiz qoldirgan ulug' olim hisoblanadi. M. Fozilovning bitiruv malakaviy ishida quyidagi ma'lumotlarni o'qishimiz mumkin: "Alisher Navoiyning lisoniy qarashlari "Muhokamat-ul lug' atayn" asarida jamlangan. Mazkur asarda olim morfologiyaga oid o'z fikrlarni bildirar ekan, asosiy so'z turkum sifatida fe'llarga murojaat qiladi. Fe'l birliklarining ma'no jihatidan, shakl va qo'llash jihatidan eski o'zbek adabiy tilining o'zigagina xos, ya'niforsiyda uchramaydigan xususiyatlarini tilshunos olim sifatida tahlil qiladi. Fe'lning nisbati, fe'lning o'zlik, orttirmava birgalik nisbatlarini, ravishdosh shaklini, ko'makchi fe'l yordamida tuzilgan murakkab fe'llarni qayd etadi. Alisher Navoiy fe'lning orttirmas nisbat shakli haqida fikr yuritir ekan, ayni nisbat tushunchasi -t qo'shimchasi orqali hosil bo'lishini aytadi, qator misollar keltiradi. Jumladan: yugurt, yashurt, chiqart, va h.k". [Fozilova M. 2017.]

XX asr boshlarida Abdurauf Fitrat so'z turkumlarini, jumladan, fe'lso'z turkumini tadqiq etadi. Fe'lga harakat va holat ifodalovchi turkum sifatida yondashadi. Ayniqsa, olimning fe'l turkumiga oid qarashikatta ahamiyatga ega. Uning "Har bir fe'l bir ish bilan uning ishlovchisi hamda bir zamonni bildiradi" tarzida aytilgan fikri juda muhim, -degan fikrlari "Zamonaviy o'zbek tili" asarida ma'lumot sifatida keltirilgan. Olimning fe'lning zamon grammatik kategoriyasiga, shaxs-son kategoriyasiga, shuningdek, bo'lishli-bo'lishsizlik, o'timli-o'timsizlik, nisbat kabi kategoriyasiga nisbatan o'z qarashini bayon qilganligi to'g'risidagi fikrlarni o'qishimiz mumkin. [Zamonaviy o'zbek tili. 2008.]

XX asrning 50-yillaridan boshlab o'zbek tili so'z turkumlarini maxsus, ya'nifundamental o'rganila boshlandi. Jumladan, 50-yillar boshlarida professor Ayyub G'ulomov fe'l borasidagi o'z kuzatishlarini e'lon qildi. "Zamonaviy o'zbek tili" keltirilgan ma'lumotlarga qaraganda uning "Fe'l" kitobining yaratilishi o'zbek tilshunosligida katta voqea bo'ldi. Bukitobda: 1. fe'l turkumi alohida yaxlit tarzda chuqur tahlil qilingan; 2. fe'l haqidagi barcha mavjud qarash umumlashtirilgan. Fe'lgaxos xususiyat: ma'nosi va grammatik belgisi; grammatik kategoriyasi; yasalishi; to'liqsiz fe'l, fe'lning sintaktik vazifasi batafsil tahlil qilinganligi aytilgan. [Zamonaviy o'zbek tili. 2008.]

Undan tashqari XX asr o'zbek tilshunosligi morfologiya sohasining taraqqiyotida yirik olim Said Usmonovning rol ikatta o'rin tutadi. Ayniqsa uning "Ba'zi fe'l formallari haqida" (1966) fe'l to'g'risida yozgan kitobi o'zbek tili fe'llarining taraqqiyotida muhim rol o'ynadi. [Zamonaviy o'zbek tili. 2008.]

Akademik Azim Hojiyev fe'lso'z turkumining o'rganilishiga katta e'tibor qaratgan va buning ustidabir qancha ilmiy izlanishlar olib borgan olim hisoblanadi. Uning "Fe'l", "Ko'makchi fe'l", "To'liqsiz fe'l" kitoblari so'z turkumlarini ichida fe'l turkumiga alohida e'tibor qaratganini bildiradi. A. Hojiyevning "Fe'l" kitobidafe'lning tarixi, zamon, nisbat kategoriyalari, fe'lning barcha xususiyatlari atroflichayoritib berilgan. Uning "To'liqsiz fe'l" monografiyasitilshunoslikda kam o'rganilgan masalalardan biri hisoblanadi. Monografiyadato'liqsiz fe'l formalariva ularyordamida hosil bo'luvchi fe'l formalarining ma'novavazifalarini o'rganishgabag' ishlangan. [Hojiyev A. 1970.]

Masalan: Uzunni qo'y, qisqani kes ekan-da, "Dunyoning ishi". Davraning to'rida o'tirib kelgan Komiljon edi.

Bu yerda edi, ekan to'liqsiz fe'l hisoblanadi. [Hojiyev A. 1970.]

Tilshunos Sh. Shukurov ham o'zbek tilshunosligida fe'l so'z turkumini, uning taraqqiyotiva fe'l zamonlari to'g'risida o'z ilmiy tadqiqotini olib borgan.

Uning "O'zbek tilida fe'l mayllari taraqqiyoti" asarida o'zbek tilida fe'l mayllaridan buyruq-

istakva shart mayllarini o'rganishga bag'ishlangan. [Shukurov Sh. 1980]. Olim o'z asarida buyruq-istak maylining III shaxs formalari, Shart maylining hozirgi-kelasi zamonda qo'llanishi va ma'nolarito'g'ri sidao'zqarashlarinibayon qilgan. Bundan tashqari olimning "O'zbek tilida fe'l zamonlartaraqqiyoti" asari ham aynano'zbek tili tilshunosligida fe'lso'z turkumi so'z turkumlari ichida qanchalik muhim ekanligining yaqqol isbotidir.

Shuni aytishimiz kerakki "Zamonaviy o'zbek tilshunosligi" kitobida o'zbek tilshunosligi ravnaqiga o'z hissalarini qo'shgan bir qancha olimlar to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan. Jumladan, S.Akbarovning "O'zbek tilida ko'makchi fe'l", "O'zbek tilida qo'shmafe'l" tadqiqoti, J.Muxtorovning bog'lovchife'l darajasi, tadqiqotiga doir fe'l nisbatshaklinio'rganishbo'yichaanchaji ddiy tadqiqot yuzagakeldi. Buborada S.Sultonsaidova, S.Maxmatqulovning nomzodlik va doktorlok dissertasiyasini, M.A'lamovning "O'zbek tilidagi felda nisbat kategoriyasi" monografiyasini, R.Rasulov, I.Qo'chqortoyev, Yo.Tojiyevning fe'l semantikasi, valentligi, fe'lning yasalishi, undagi grammatik kategoriya (o'timli, o'timsizlik, tarz kategoriyasi) va uning o'zaromunosabati masalasi bo'yicha olibborilgan boshqatadqiqotni hamsanabo'tish mumkin. [Zamonaviy o'zbek tili. 2008.]

Mustaqillik yillaridan keyin ham fe'lso'z turkumi olimlartomonidan o'rganib kelinmoqda. Xususan, tilshunos R.Rasulovning "O'zbek tilife'lining ma'notuzilishi" (2005) qo'llanmasi, M.Mirtojiyevning "O'zbek tilida fe'l valentliklari" (2007), M.Jo'rabo'evaning "O'zbek tili morfologiyasi. Fe'l" (1999) qo'llanmasi, B.Bahriddinovning "O'zbek tilida fe'l lug'aviy shakli" (2002) mavzusiga bag'ishlangan nomzodlik dissertatsiya ishi, [Zamonaviy o'zbek tili. 2008.] R.Bobokalonovning "Fe'l valentligi munosabati xususida" (2018) yozgan maqolalarifkrimizning dalilidir. [Bobokalonov R. 2018.]

Fransuz tilshunosligida XVIII asr oxiriga kelib unli tovushlarning susayishi va neytrallashishi o'tgan zamon sifatdosh (participle passé) shaklining moslashishini tartibsiz o'rganilishiga olib keladi. Shu sababdan XIX asrda grammatik o'zgarishlar [Chervel 1977: 110-123] o'tgan zamon sifatdosh shaklining moslashishiqoidasini o'rganish talab etdi.

Natijada bu bir tomondan fe'llarning guruhini, boshqa tomondan vositasiz to'ldiruvchini o'rganishga ta'sir etdi. Vositasiz to'ldiruvchinazariy grammatikaning funksiyalari markazida bo'lishi mumkinligi sababidan butun izlanishlar mana shu tushunchaatrofida ayatlanadi, o'timlilik mana shu asrdan boshlab o'rganila boshlandi va to'ldiruvchi aktif fe'lda aniqlanganligi sababli bu fe'l guruhi sifatdosh moslashishi kerak bo'lgan to'ldiruvchini kashf qilishga imkoniyat yaratadi [Chervel 1977: 110-123].

Ma'lumki o'timli va o'timsiz fe'llar maktab yoshidano'rganilib kelinadi va buni bir qarashda aniqlashda o'quvchilargamu ammo tug'dirmaydi.

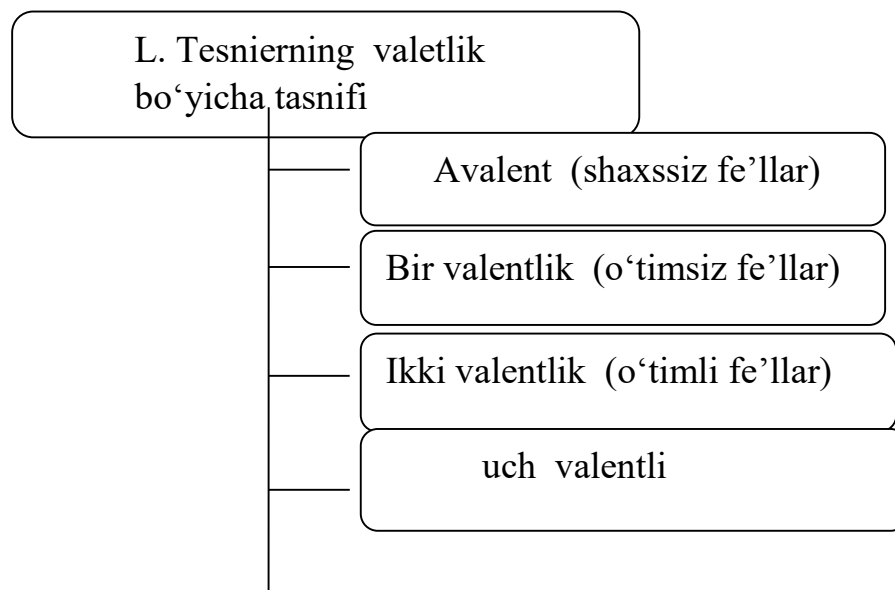
Predmetga o'tgan harakatni bildiruvchi fe'llar, transitif fe'llar deb ataladi. Boshqa barcha fe'llar intransitive fe'llar hisoblanadi. O'timli fe'llar o'zida ot yoki tushum kelishigidagi olmoshga ega bo'lishi mumkin ya'ni predlogsiz keladi: oldi (nimani), kitobni (tushum kelishigi), uchratmoq (kimni) uni (tushum kelishigi). Biroq, fransuz tilshunoslari doimo o'timli fe'llarni o'rganishda tipologik jihatdan ham, alohida tilni o'rganishda ham katta urg'u beradilar.

Bu haqida fransuz tilshunosi Gilber Lazard shunday yozadi: "Transitivlikni tipologik o'rganishda yagona asos bu semantik plan. Fe'lning o'timlilik ma'nosi qoladi, qolgan hamma narsa to'g'ridan-to'g'ri ob'yekt, aktantlar, predloglar ob'yekt bilan mos kelmasligi va hatto harakat qilishdacha kashlikka olib kelishi mumkin. Shuning uchun transitivlikni aniqlash va tavsiflash bilan bog'liq masalalar ushbu toifadagi tadqiqotning asosiy yo'nalishlari bo'lishi kerak.

Transitivlik valentlik bilan bevosita bog'liq. Fe'lning valentligi – fe'lning sintaktik munosabatga boshqa elementlar bilan kirish qobiliyatidir. Yevropa tilshunosligiga "valentlik" atamasi Lucien Tesnier tomonidan kiritilgan. U bu haqida shunday deydi: "Valentlik faqat fe'lga xos xususiyat. Valentlik – fe'l biriktira oladigan aktantlar miqdori". "Elements de syntaxe structurale" kitobida Tesnier valentlikni bunday izohlaydi: "Valentlik verbosentriknazariyasining asosi". Ya'ni har qanday gap asosida fe'l yotadi deb aytadi. U gap haqida xuddi teatr dramasideb aytadi. Bunda fe'l harakat, aktantlar-aktyorlar, sirkonstantlar esaholatlarqayerdagi jarayon rivoglanadi. Aktantlar - bu otlar va ularning ekvivalenti hisoblanadi. Sirkonstantlar esa ravish hisoblanadi. Aktantlar fe'lga teng bo'ysunadilar, ular bir-birini almashtirib turadilar. Shuning uchun Tesnier an'naviy gap bo'laklaridan qochadi- egadan, vositali va vositasiz to'ldiruvchidan: fe'l aktif yoki passif formada turganligiga qarab. Aktant 2, aktant 1 (ega) ning o'rnini egallashi mumkin. Tesnier ob'yekttni shunday izohlaydi.

[Tesnier 1988: 118-124].

Shunday qilib, o'timsiz fe'l bitta valentlikka, o'timli fe'l esa ikki yoki undan ko'p. Buni quyidagi jadvalda ko'rishimiz mumkin.

Fransuz tili fe'llari doirasida o'timsiz fe'llarining ishlatilishiga doir ko'pgina olimlar ish olib borishgan. Bular qatoriga Grevisse [1936: 374] Wagner et Pinshon [1962: 485], Riegel [1994:220] kabi olimlar kiradi.

Tarixan o'timlilik tushunchasi faqat fe'lga nisbatan qo'llanilgan, to'liq gapga emas. XX asr oxiriga kelib o'timlilik xuddi frazali xarakteristika sifatida gap darajasida ham o'rganila boshlandi.

XX asr davomida Fransiya jahon til fanining yetakchi markazlardan biri sifatida davom etdi va davom etib kelmoqda. Fransuz tilining rivojlanishi uchun tilshunoslikka F.de Sossyur va C. Balli g'oyalari kuchli ta'sir ko'rsatdi.

Xulosa

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkinki, fe'l so'z turkumi, fe'lning morfologik xususiyatlari, o'timli-o'timsizlik, bo'lishli-bo'lishsizlik, nisbat, mayl, zamon, shaxs-son kategoriyalariga o'zbek olimlarimiz tomonidan ham, fransuz olimlari tomonidan ham juda ko'p ilmiy ishlar, maqolalar, tadqiqotlar olib borilganligining guvohi bo'ldik.

XI asrda yashab o'tgan tilshunos, tarixchi, adabiyotshunos olim Mahmud Qoshg'ariy o'zbek tilshunosligi tarixida morfologiyani, so'zni turkumlarga ajratish, har bir turkumning o'ziga xos jihatini chuqur o'rganganligi, olim asarlari tahlil qilindi.

Mahmud Qoshg'ariy "Devonilug' otit turk" asarida fe'l to'g'risida, fe'llarning yasalishi, ulardagizamon, nisbat, o'timli-o'timsizlik kategoriyalariga ma'lumot berib o'tganligi haqida S. Mutallibovning tarjimasida yaqqol namoyon bo'lgan. Bundan tashqari, fransuz tilshunosi Gilber Lazard, Lucien Tesnier asarlaridan ham manba sifatida foydalanib, tahlil qilindi.

Adabiyotlar ro'yxati

Bobokalonov R. "Fe'l valentligi munosabati xususida" Ta'lim tizimining barcha bosqichlarida chet tillarini o'rganishning yanada rivojlantirish afzalliklari. Res. ilmiy-amaliy konf. mat. Buxoro, 2018.

Bobokalonov R., Hayatova N. "Le sens lexical des verbes. Analyse des champs sémantiques de la vie et de la mort" Актуальные вопросы гуманитарных и общественных наук. Сборник научных трудов Всероссийской научно-практической конференции с международным участием, Часть 2. Ассоциация «Научно-исследовательский центр «ПЕРЕСВЕТ» САНКТ-ПЕТЕРБУРГ, 2019.

Hojiyev A. Fe'l. Toshkent: "Fan" nashriyoti, 1973.

Hojiyev A. O'zbek tilida ko'makchi fe'llar. Toshkent: "Fan" nashriyoti, 1966.

Hojiyev A. To'liqsiz fe'l. Toshkent: "Fan" nashriyoti, 1970.

Lazard Gilbert. What is a transitive verb? Mejdunarodnaya konferensiya "Kategorii glagola I struktura predlojeniya": tezisi dokladov. Otv. red. Xrakovskiy V.S. 2001.

L. Tesnier "Osnovy struktornogo sintaksisa". Paris, Librairie C. Klincksieck, 1959.

Mutallibov S. "Devoni lug' otit turk" tarjima asari.

Nurmonov A. "O'zbek tilshunosligi tarixi" Toshkent, "O'zbekiston", 2002.

S.Z. Saidova "O'zbek tili fe'llarining o'rganilish tarixi". Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar xalqaro ilmiy metodik jurnal. 2022.

S.Z. Saidova "Fransuz tilida o'timsiz fe'llarining xususiyatlari" Tafakkur va talqin jurnali 2021.

Zamonaviy o'zbek tili. I jild. Morfologiya. (Mualliflar jamoasi). -T.: MUMTOZ SO'Z, 2008.